

نیایشی برای پدر بزرگی

رحمان بختیاری*

مریم جباری**

چکیده

زبور مانوی یکی از زیباترین سروده‌های مانوی است. بررسی درون‌مایه آن ما را با جهان‌بینی دین مانوی: دو جهان تاریکی و روشنی و پاره‌های نور رهایی‌یافته از دنیای مادی، آشنا می‌کند. تا پیش از بررسی دست‌نوشته‌های منحصر به فرد این اثر به سه زبان فارسی میانه، پهلوی اشکانی و سغدی به دست آمده از ناحیه تورفان، زبور قبلی تنها منبع موجود به شمار می‌رفت. از جمله این قطعه‌ها، قطعه M78 است که در بردارنده متنی به پهلوی اشکانی و ستایشی است برای پدر بزرگی که همان خداوند بزرگ جهان روشنی در اندیشه مانوی است. این متن جزء مجموعه متن‌های تورفانی آکادمی علوم براندنبورگ برلین است که، در این مقاله، ابتدا به معرفی دست‌نوشته و سپس حرف‌نویسی، آوانویسی، ترجمه و توضیحات لازم مفهومی و ریشه‌شناختی آن پرداخته شده است.

کلیدواژه‌ها: پژوهش‌های تورفانی، دین مانوی، زبور مانوی، ایرانی میانه مانوی، ادبیات مانوی.

مقدمه

دانش ما از دین مانوی، تا زمان کشف آثار تورفان، تنها به نوشته‌های نویسندگان اسلامی چون بیرونی، ابن‌الندیم و شهرستانی و بلاغت‌شناسان و مورخان رومی چون الکساندر لوکوپولیس با رساله‌اش در مورد آموزه مانوی، اوسه بیوس قیصریه‌ای و افریم نصیبینی محدود می‌شد. از

* استادیار فرهنگ و زبان‌های باستانی ایران، دانشگاه بوعلی سینا همدان rabakhtyari@yahoo.com

** دانشجوی کارشناسی ارشد فرهنگ و زبان‌های باستانی ایران دانشگاه بوعلی سینا همدان.

تاریخ دریافت: ۹۰/۳/۲، تاریخ پذیرش: ۹۰/۴/۳

سوی دیگر، اطلاعاتی اندک در برخی متن‌های فارسی میانه، از جمله متن پازند «شکندگمانیک» و نیز دینکرد III، دینکرد IX و سنگ نوشته‌های کردیر موبد در مخالفت با دین مانوی آمده است.

تورفان شهری در شرق ناحیه شین‌جیان در سرزمین کهنسال چین است. گروه‌های تورفان‌پژوهی آلمان به‌نوبت به سرپرستی مدیر موزه مردم‌شناسی برلین، آلبرت گرون‌وِدل، و دستیارش آلبرت فون لوکوک، توانستند شمار فراوانی (بیش از ۴۰۰۰۰ دست‌نوشته پراکنده) به ۱۷ زبان و ۱۳ گروه خطی از بایگانی تاریخ بیرون بیاورند که، در این میان، زبان‌های ایرانی، فارسی میانه و نو، پهلوی اشکانی، سغدی و بلخی و سکایی تمشقی، نیز جای دارند (زوندرومان، ۱۳۸۱). فریدریش ویلهلم کارل مولر (Müller) اولین کسی بود که رمزگشایی بعضی از قطعات را در سال ۱۹۰۴ انجام داد. آنگاه دیگر پژوهشگران، از جمله ریچارد پیچل (Richard Pischel)، کارل اف گلدنر (Karl F. Geldner) و کارل فوی (Karl Foy) نیز اولین نتیجه‌گیری‌های خود را از بررسی نسخه‌های خطی منتشر کردند. پس از این بررسی‌ها، «انجمن مطالعات شرقی آکادمی علوم برلین»، به‌منظور هماهنگ‌کردن مطالعات روی بیش از ۳۰۰۰۰ قطعه، در سال ۱۹۱۲ تأسیس شد.

بیشتر دست‌نوشته‌ها دارای درون‌مایه دینی (نوشته پیروان دین‌های بودایی، نستوری و دین فراگیر و فراموش شده مانی) بود (همان). متن‌های کشف شده زبور مانوی در میان این مجموعه دست‌نوشته‌ها ۴ متن به زبان فارسی میانه، ۱۵۴ متن به زبان پهلوی اشکانی و ۴۲ متن به زبان سغدی را در برمی‌گیرد که هم‌اکنون در مجموعه تورفانی برلین نگهداری می‌شود. این متن‌ها شامل سروده‌ها و نیایش‌هایی است که مانویان، به‌مناسبت جشن بما، برای عیسی، هراکلیدوس و توماس سروده‌اند، یا مزامیری پراکنده است. متأسفانه بیشتر این دست‌نوشته‌ها، همانند سایر دست‌نوشته‌های تورفانی، تک برگ، پاره یا بسیار آسیب دیده‌اند. با وجود این، بسیاری از آنها خوانده و در مجموعه‌هایی گردآوری شده است؛ و بدین ترتیب آثاری از دین مانوی، که تنها نامی از آن (مثلاً در نوشته‌های ابن‌الدیم) آمده بود، به جهانیان معرفی شده است. پیشرفت دانش بشری این امکان را فراهم ساخته تا عکس دست‌نوشته‌ها در شبکه‌های اینترنتی در اختیار علاقه‌مندان قرار گیرد. بدیهی است این امر موجب شده است پژوهشگرانی که به اصل دست‌نوشته‌ها دسترسی ندارند از این طریق بتوانند آثار پیش‌تر خوانده شده را با دست‌نوشته‌های اصلی مانوی مقایسه کنند و چه بسا ترجمه‌ای بهتر یا آوانوشتی دقیق‌تر ارائه دهند؛ و نیز متن‌های خوانده نشده را مطالعه و بررسی کنند.

نیایشی برای پدر بزرگی

قطعه^۱ M78 از جمله دست‌نوشته‌های مجموعه متن‌های مانوی آکادمی علوم برلین است. در همان نگاه اول، واژه‌های پهلوی اشکانی آن و نیز تعبیرات و عباراتی چون *nirjuxt* از جمله در رو ۱/ و ۲/ و *istāwād* و *āfrīnād* در رو ۷/ و وابستگی آن را همراه با دست‌نوشته‌هایی چون M79, M80 و M81 به ادبیات پهلوی اشکانی مانوی و نیز زیور مانوی آشکار می‌سازد. محتوای زیور مانوی شامل ستایش مانی، خداوندگار، عیسی، گزیدگان و شماری از مانویان، که جزو شهدا بوده‌اند، آیین بما، پدر بزرگی، بهمن بزرگ و رهایی ذرات نور اسیر در تاریکی است (آلبری، ۱۳۷۵: ۱۲-۱۶). M78 نیز بخشی از زیور مانوی است در ستایش پدر بزرگی. این قطعه شامل متنی است ۱۲ سطری در روی دست نوشته و نیز ۱۲ سطر دیگر در پشت آن.

M78 دارای خطی بسیار زیبا و خواناست که با جوهر سیاه رنگ نگاشته شده است. اثری از تزئینات و نقطه‌های رنگی، آن‌گونه که در دست نوشته‌های دیگر غالباً دیده می‌شود، در این دست‌نوشته به چشم نمی‌خورد. اثر خط‌های افقی نازکی که نگارنده آن کشیده است تا نویسه‌ها را زیر آنها بنویسد به خوبی دیده می‌شود. حاشیه بالایی و سمت راست متن روی دست‌نوشته حفظ شده است؛ در نتیجه، آغاز متن و نیز آغاز سطرها به طور کامل به جای مانده است. حاشیه سمت چپ تا سطر ۷/ اندکی حفظ شده است. از این قسمت تا پایان قطعه به سمت مرکز و سمت راست تا انتهای دست نوشته دچار پارگی شده است.

در نتیجه، پایان سطرهای ۷/ و ۸/ و نیز بیشتر سطرهای ۹/، ۱۰/ و ۱۱/ و تمامی سطر ۱۲/ بجز بخشی از یک واژه آن از میان رفته است.

برهمن اساس، حاشیه پشت دست‌نوشته در بالا ۳ سانتیمتر و سمت چپ ۱/۵ سانتیمتر است. در نتیجه، آغاز متن و نیز تمامی سطرهای ۱/ تا ۳/ به طور کامل به جای مانده است. از اینجا تا سطر ۱۲/، دست نوشته از سمت راست به درون و سمت چپ دچار پارگی شده است و در نتیجه آغاز سطرهای ۷/ و ۸/ و نیز آغاز و دنباله سطرهای ۹/، ۱۰/ و ۱۱/ و تمامی سطر ۱۲/ بجز بخشی از یک واژه حفظ شده است.

از جمله ویژگی‌های نگارشی این متن می‌توان به نگارش گاه و بیگاه نویسه *d* با نقطه کنار آن و در چند مورد کشیدگی نویسه‌ها برای پرکردن فضا اشاره کرد. طول دست‌نوشته در حدود ۲۱ سانتیمتر و عرض آن در حدود ۱۴ سانتیمتر است. با توجه به واژه‌ها و نیز نویسه‌های باقیمانده، بازسازی بخش‌های از دست رفته تا حدی امکان‌پذیر است که در قسمت حرف‌نویسی آورده شده است.

روش کار

ابتدا، از روی عکس، قطعه مورد نظر حرف نویسی و، در قسمت‌های قابل بازسازی، بازسازی انجام شده است. در این بخش، توضیحات لازم در خصوص واژه‌ها — که ترتیب آنها با حروف الفبای لاتین^۲ مشخص شده — در پانویشت آمده است: توضیحاتی از این قبیل که چه بخشی از نویسه‌ها به‌جای مانده و چه نویسه‌هایی کامل است یا افتادگی دارد، ویژگی نگارشی نویسه‌ها چیست و مانند آن. پس از آن، آوانویشت متن آمده که بر پایه شیوه بویس انجام شده است. قسمت‌های بازسازی شده ناقص یا کامل، هم در حرف نوشت و هم در آوانویشت، مشخص شده است. پس از آوانویشت، ترجمه متن با توجه به بخش‌های بازسازی شده آمده و، در بخش یادداشت‌ها، درباره چند واژه از متن توضیحاتی ارائه شده است.

نشانه‌های قراردادی

- () تاحدی بازسازی شده
 [] کامل بازسازی شده
 (۰) نویسه‌های ناخوانا
] افتادگی آغاز متن
 ... فضای خالی به‌دلیل افتادگی نویسه‌ها
 < > برای روشن‌تر شدن ترجمه
 (؟) ابهام در کلمه

حرف نویسی، آوانویسی و ترجمه متن M78

۱. روی متن

الف) حرف نویسی

1. ngwst pd rwn̄n rwn̄n
2. ngwst pd 'rg'wyft
3. ʔrg'wyft ngwst pd
4. šhr̄n̄ pdyšfr'wynd
5. ʔwd šhr̄n̄ pdyšfr'wynd

6. pd z(m)yg^a rwšn ʔst[y](nd)^b
7. ʔst'w'd 'wd 'f (r) [yn'd]^c
8. tw pydr pyd n(g) [wst'g]^d
9. čy tw ng(w) [st pd (4-5)]^e
10. zʔwr n(g) [wst pd (9-10)]^f
11. ngwst [pd (9-10)]
12. ngw(s) [t pd (12-13)]

پی‌نوشت‌ها

- (a) از نویسه *m* بازوی سمت راست و چپ باقی مانده است.
- (b) بخش‌های بالایی نویسه‌های *n* و *d* و نقطه *d* باقی مانده است.
- (c) بازوی سمت راست نویسه *r* باقی مانده است. حدوداً جا برای ۴ نویسه دیگر وجود دارد.
- (d) بازوی بالایی و بخشی از بازوی پایین *g* دیده می‌شود. حدوداً جا برای ۵ تا ۶ نویسه وجود دارد. که با توجه به عبارت *ngwst pd* در سطرهای پیشین، این عبارت بازسازی شده است.
- (e) بازوی راست *w* باقی مانده است. در حدود ۸ تا ۹ نویسه می‌تواند وجود داشته باشد.
- (f) بازوی پایینی و بخشی از بازوی بالایی *g* آمده است. در حدود ۹ تا ۱۰ نویسه می‌تواند بیاید.

(ب) آوانویسی

1. niyust⁽¹⁾ pad rōšn rōšn
2. niyust pad arγāwīft⁽²⁾
3. arγāwīft niyust pad⁽³⁾
4. šahrān padišfarāwēnd⁽⁴⁾
5. ud šahrān padišfarāwēnd
6. pad za(m)īg rōšn išt(ēnd)
7. istāwād ud āfir[īnād]
8. tō pidar pid niy [ustag?]
9. čē tū niyu [st pad zāwar?]
10. zāwar niy [ust pad ...]
11. niyust [pad ...]
12. niyus [t pad ...]

ج) ترجمه

۱. پوشیده با روشنی، روشنی
۲. پوشیده با ارجمندی
۳. ارجمندی، پوشیده با
۴. سرزمین‌ها < یی که > افتخار می‌کنند
۵. و سرزمین‌هایی که افتخار می‌کنند
۶. بر زمین روشنی ایستد [ند]
۷. ستوده < ای > و نیایش < شده >
۸. تو ای پدر، پدر پوشید [ده]
۹. چرا که تو پوشید [ده با زور]
۱۰. زور، پوشید [یده با ...]
۱۱. پوشیده [با ...]
۱۲. پوشید [ه با ...]

۲. پشت متن

الف) حرف نویسی

1. 'wd fryyštɡ'n^a
2. pd tw šhr'n pdyšfrwnd
3. ngwstg 'hynd u hrwyn
4. čwhr č'wyd tw ʔštynd
5. 'w tw prwyd 'w tw ʔst'wynd
6. 'u t(w)^b ngwst 'wd tu pd hwyn
7. ngws] t^c 'wd hrwyn t̥w^d
8. ngws] t^e ['h] ynd^f tw 'rg'w
9. 11-12] (r) ynynd 'wd
10. 12-13] (') w^g y'wyd'n
11. 12-14] hyndooo
12. 15-16] (.) 'yy^h

پی نوشت‌ها

- (a) نویسه‌ها به‌گونه‌ای درشت نوشته شده‌اند که همین دو واژه تمامی سطر را پر کرده است.
(b) نویسه 'w' تقریباً محو شده است.
(c) در بالای خط، بازمانده نویسه‌ای به‌صورت یک نقطه دیده می‌شود که به‌نظر نمی‌رسد به این واژه تعلق داشته باشد.
(d) نویسه 'l' برای پرکردن فضا کشیده نوشته شده است.
(e) تنها بخش پایانی بازوی بالایی 't' دیده می‌شود.
(f) از 'h' تنها نقطه‌ای باقی مانده است.
(g) تنها بخش پایانی نویسه 'b' باقی مانده است.
(h) پیش از 'b' بازمانده نویسه‌ای دیده می‌شود.

(ب) آوانویسی

1. ud frēštagān
2. pad tō šahrān padīšfarwand
3. niyustag ahēnd u harwin
4. čuhr čāwēd tō ištēnd
5. ō tō parwēd (?) tō istāwēnd
6. ō tō niyust ud tō pad hawin
7. ... niyust ud harwin tō
8. ... niyust ahēnd tō arjāw
9. ... rēnēnd? ud
10. ... ō yāwēdān
11. ... hēnd
12. ... (?)

(ج) ترجمه

۱. و فرشتگان
۲. بر سرزمین‌های تو افتخار می‌کنند
۳. پوشیده‌اند و همه

۴. گرداگرد تو ایستند
۵. تو را (؟) تو را می ستایند
۶. با تو پوشیده > اند < و تو را با اینها
۷. ... پوشیده و همه تو را
۸. ... پوشیده‌اند ارجمندی تو را
۹. ... اند و
۱۰. ... به جاودان
۱۱. ... اند
۱۲. (؟)

یادداشت‌ها

(۱) *niyust*، پهلوی اشکانی تورفانی، به معنی «پوشش، جامه، پوشاندن» (Boyce, 1975: 61) صفت مفعولی است از **ni-gau(n)d* ایرانی باستان (قریب، ۱۳۸۶: ۲۸) که مادهٔ مضارع آن *niyund* است (Boyce, 1975: 61). در پهلوی اشکانی تورفانی، صورت‌های *nyuδn* «جامه» و *n(γ)wstyh* «پوشش، جامه» از همین ریشه است (Sundermann, 1992: 157). ریشهٔ \sqrt{gad} «پوشاندن» در سغدی با پیشوند *-ā* به صورت *-γwnd-* / *-γwst-* نیز به کار رفته است (Gershevitch, 1954: 93). در سغدی *niyust* مصدر گذشته است (قریب، ۱۳۸۳: ۵۹۳۳) که به صورت *niyustag* «پوشیده، پنهان شده» نیز در پهلوی اشکانی آمده است (قریب، ۱۳۸۶: ۳۱).

این واژه در عبارت زیر (Sundermann, 1981:114) نیز آمده است:

'wd ngwst pd hwyn [w] (x) ybyy hwnr 'wd frwyngyft

پیش‌نگری خویش را.

در اینجا *pad* مفعول غیرمستقیم ایجاد کرده است. در دست‌نوشتهٔ M78 *niyust pad* «پوشیده با، پوشیده به» با یک مفعول غیرمستقیم به کار رفته است.

(۲) *aryāwift*، «ارجمندی، بزرگی» اسم معنی از *aryāwt+ -ift* «بزرگ، ارجمند»

(Sundermann, 1973: 116). مقایسه کنید: *arajahvant-* اوستایی، اسم خاص «ارجمند»

(Bartholmae, 1961: 191) از *arajah-* اسم «ارزش» اشتقاق *-ah-* از فعل $\sqrt{arōg}$ ، ماده

مضارع *arāja* «ارزیدن، ارزش داشتن» معادل *-arhati-*, *arh-* ودایی (ibid)، *ary* سغدی (قریب، ۱۳۸۳: ۱۴۴۵)، *arjana-* فارسی باستان «آرایه» (Kent, 1953: 170)، *arz* پهلوی «ارزش، بها» (مکنزی، ۱۳۷۳: ۴۲) و *aržān* پهلوی اشکانی (Boyce, 1975: 15).

(۳) *padišfarāwēnd*، فعل مضارع از ماده *-padišfarāw-*، در پهلوی اشکانی مانوی «افتخار» (Boyce, 1975: 69) نیز *pdyšfr* پهلوی اشکانی مانوی «شرافت» در ترکیب *bwrđ pdyšfr* «پر افتخار» (Sundermann, 1992: 150). بارتلمه (1961: 74) عبارت *x^vareθao* را آورده است که شوارتس (1989: 293-295) آن را از *√xwar* «سوگند خوردن» دانسته است. دگرگونی معنایی آن از «سوگند خوردن» به «خواندن» و «فرا خواندن» و «آوازه» و «افتخار» است.

(۴) *istāwād* صفت مفعولی ثانویه از ماده مضارع *-istāw-*. در پهلوی اشکانی تورفانی *-ād* ماده ماضی جعلی می‌سازد (ابوالقاسمی، ۱۳۸۱: ۱۷۱). در فارسی میانه *-stāvaya** *-y-* با *-v-* (Henning, 1933: 34-209).

نتیجه‌گیری

زبور مانوی به‌دست آمده از روی متن‌های تورفانی نسبت به ترجمه قبطی آن تا حدی متفاوت است. مسلماً متن زبور قبطی کامل‌تر است و متن‌های زبور مانوی تورفانی، به سبب آسیب‌های وارده بر آن، بسیار ناقص؛ به‌طوری که از بعضی دست‌نوشته‌های آن فقط یک یا دو خط باقی مانده است. محتوای آن همانند زبور قبطی در بردارنده ستایش و نیایش‌های فراوان است، در دست‌نوشته‌های تورفانی واژه‌های جدیدی یافت می‌شود که نخستین بار در متن‌های مانوی به‌کار برده شده و از حیث واژگانی منبع تازه‌ای برای پژوهش‌های مانوی است.

دست‌نوشته‌های زبور مانوی به سه زبان ایرانی میانه (فارسی میانه، پهلوی اشکانی و سغدی مانوی) به‌منظور بررسی و تحلیل کلمات جدیدی که نخستین بار در این دست‌نوشته‌ها دیده شده است و مجموعه بی‌نظیری است که فرهنگ واژگان زبان‌های ایرانی را غنا می‌بخشد. شایان ذکر است که برخی از دست‌نوشته‌ها به دو زبان فارسی میانه و پهلوی اشکانی تحریر شده‌اند. برخی نیز دارای نسخه مشابه به خط و زبان سغدی‌اند. زبور مانوی، به‌ویژه از جهت نیایش‌ها، محتوای ادبی و وزن شعری نیز، بدون شک، مجموعه بی‌نظیری است، که ضرورت مطالعه و تحقیق را می‌طلبد.

پی‌نوشت

۱. عکس رنگی رو و پشت این دست‌نوشته برگرفته از وبگاه آکادمی علوم براندنبورگ برلین به نشانی www.bbaw.de و بخش پژوهش‌های تورفانی (Turfanforschung) این مؤسسه است.
۲. استفاده از حروف الفبای لاتین در چنین بررسی‌هایی روشی متداول است؛ چنان‌که در آثار هنینگ، زوندلمان و ... دیده می‌شود.

منابع

- ابوالقاسمی، محسن (۱۳۸۱). دستور تاریخی زبان فارسی، تهران: سمت.
- آلبری، سی. آر. سی (۱۳۷۵). زیور مانوی، ترجمه ابوالقاسم اسماعیل‌پور، تهران: فکر روز.
- زوندلمان، ورنر (۱۳۸۱). پیشینه، جایگاه و برنامه‌های پژوهش‌های تورفانی، ترجمه آرمان بختیاری، نامه فرهنگستان، د ۵، ش ۳، ش پیاپی ۱۹، صص ۱۷۵-۱۸۶.
- قریب، بدرالزمان (۱۳۸۳). فرهنگ سغدی، سغدی-فارسی-انگلیسی، تهران: فرهنگان.
- قریب، بدرالزمان (۱۳۸۶). «ریشه‌های ایرانی باستان - gaud- و gauz- در سغدی»، مطالعات سغدی، به کوشش محمد شکری فومشی، تهران: طهوری.
- مکنزی، دن. (۱۳۷۳). فرهنگ کوچک زبان پهلوی، ترجمه مهشید میرفخرایی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی.

- Bartholmae, Ch. (1961). *Altiranisches Wörterbuch*, 2, Auflage, Walter du Gruyter & co: Berlin.
- Boyce, M. (1975). *A reader in Manichaean Middle Persian and Parthian*, E.J. Birlil: Leiden.
- Gershevitch, I. (1954). *A Grammar of Manichean Sogdian*, Basel, Blackwell: oxford.
- Henning. W.B. (1933-34). "Das Verbum des Mittelpersisc hen der Turfanfragmente", *Zeitschrift für Indologie und Iranistik*, Band 9. Leipzig, 158-254.
- Kent. R.G. (1953). *Old Persian Grammar*. Second edition. American Oriental Society: New Haven.
- Sundermann, W. (1973). *Mittelpersische und parthische kosmogonische und Parabeltexte der Manichäer*, Berlin: Akademie Venlag.
- Schwarz, M. (1989). "Pers. Saugand Xurdan etc", "to take an Oath" (not to drink sulphur), In *Chaier de studia Iranica* 7, 293-295.
- Sundermann, W. (1981). *Mitteliranische manichäische Texte kirchengeschichtlichen Inhalts (KG)*, Appendix N. S. Williams, Berliner Turfantexte X1, Berlin.
- Sundermann, W. (1992). *Der Sermon vom Licht- Nous, Eine Lehrschrift des östlichen Manichäismus, Edition der parthischen und sogdischen Version*, Berlin: Akademie Verlag.

